

Pel camí d'Esmirna

Pere Alberó

Director acadèmic de l'Escola de Cinema de Barcelona

Ex-assistent de direcció de Theo Angelopoulos

L'hivern de 2001 començava, al nord de Macedònia, al llac artificial de Kerkini, que formava l'Estrímon, el rodatge de *Τριλογία 1: Το λιβάδι που δακρύζει* (*Trilogia 1: el prat que plora*). El dotzè llargmetratge de Theo Angelopoulos. La història arrencava amb l'arribada d'una família grega fugida d'Odessa després de l'entrada de l'Exèrcit Roig. A aquests pròfugs se'ls va assignar un tros de terra a prop d'un riu. Aquest poblat, per a la ficció, es va començar a construir l'estiu del 2001 en un racó de la cua del pantà, amb la idea que en arribar la primavera l'aigua que aporta l'Estrímon faria pujar el seu nivell i inundaria el poblat, un element clau en el desenvolupament de la trama de la pel·lícula. El poblat estava format per una cinquantena de cases fetes amb fustes i maons de fang i per donar-li vida calien uns centenars d'extres que van venir dels poblets que envoltaven el llac. Zona agrícola, força despoblada i amb molta emigració, sobretot cap a Alemanya.

Entre l'octubre del 2001 i el març del 2002 vaig fer tres viatges a Grècia per seguir el rodatge d'aquella pel·lícula i poder recollir imatges per fer un documental que partia d'aquell rodatge i no sabia on podia arribar.

El que més es fa en un rodatge és esperar i en les escenes corals es podien ajuntar en aquell poblet de mentida més d'un parell de centenars d'extres que alleugerien l'espera estirats per terra, xerrant i cantant. Un dels avantatges de ser estranger, parlar una mica la seva llengua i portar una càmera, és que despertes la curiositat de la gent. Així que a més de cantar i ballar, és fàcil que t'expliquin la seva vida i la seva història familiar. Va ser així com vaig descobrir que tota aquella gent tenien pares o avis que havien arribat a aquella terra als anys vint, expulsats de l'Àsia Menor, i alguna dona encara parlava turc.

En acabar la jornada cadascú es retirava pels diversos allotjaments dels voltants. Jo em vaig instal·lar en una fonda a Neo Petritsi. Als vespres m'acostava a sopar en un petit *estiatòrio* a la plaça principal del poble, on només trobava la família que ho portava i menjava el que havien preparat per a aquell dia. Vaig establir relació, sobretot, amb en Iorgos, que vorejava la seixantena. Alertat per la procedència dels seus veïns, ja que aquell poble portava el prefix Neo, i perquè el que més m'interessa quan vaig allà on sigui és sentir que aquell lloc ha tingut més vida de la que es pot veure a simple vista, vaig voler saber sobre la seva família i l'origen d'aquella Neo Petritsi.

Els seus records arribaven fins als avis, habitants del Petritsi originari, just darrere les muntanyes que marquen la frontera amb Bulgària. En Iorgos explicava que després de les Guerres Balcàniques i el tractat de pau entre grecs i búlgars, el rei Constantí va pujar fins a

Petritsi a fi d'encoratjar els grecs per anar a viure als nous territoris que acabaven d'engrandir l'Estat grec. A tots els que varen abandonar Petritsi se'ls va proporcionar un dels habitatges que havien abandonat les famílies musulmanes després de l'esclat de la Primera Guerra Balcànica. A partir d'aquell moment, en record de la seva procedència, el poble va passar a anomenar-se Neo Petritsi. Però en Iorgos encara tenia una sorpresa per a la meua curiositat: la casa turca que havien heretat els avis encara restava dempeus i me la volia ensenyar perquè n'estava molt orgullós.

Era una esplèndida casa de dues plantes, espaiosa, amb molt terreny pel davant, ara sense treballar i sense animals. Tenia una estructura de fusta i dues galeries cobertes, comunicades per una escala, també de fusta. La casa feia més de trenta anys que estava abandonada, la família d'en Iorgos s'havia construït una casa nova al costat.

La història de la família d'en Iorgos i les altres famílies del llac, creaven una curiosa proximitat amb la família protagonista de la pel·lícula d'Angelopoulos, tots pròfugs a les dècades dels deu o dels vint. Per a mi va ser un descobriment l'envergadura d'aquelles estranyes anades i vingudes entre grecs (que sobretot ho eren per la seva religió, encara que no parlessin un borrall de grec) i turcs (que ho eren per la seva religió, encara que la seva llengua fos el grec) i aquest tema, que era la memòria viva d'aquella gent, es va anar apoderant d'aquell documental que vaig titular *Una mirada sobre el prado que llora* (2004) i que l'atzar va voler que tingués una clausura inesperada. A l'últim viatge a Kerkini i Neo Petritsi, en Iorgos em va rebre amb una notícia que semblava tenir especialment guardada per a mi: la casa havia caigut. Van venir dies de pluja i una nit un soroll molt fort els va despertar, quan van sortir un núvol de pols s'aixecava cap amunt, i a sota, només quedava una muntanya de pedres i fustes. Com em va dir, i així apareix al documental: «ha sigut el final de la casa, ara només és un descampat».

Aquestes runes rimaven, a més, amb el poblat de la pel·lícula d'Angelopoulos que un any més tard vaig poder filmar destrossat per l'aigua i l'abandonament. Les dues runes eren un exemple gràfic i simbòlic d'aquesta contradicció, tan difícil d'entendre, entre l'orgull que manifesten els grecs pel seu passat i la poca cura que tenen d'allò que pot semblar vell.

Per a mi, el cinema és, fonamentalment, una eina per veure com el temps incideix o ha incidit sobre les coses. Res més captivador que anar a la recerca de les capes i les empremtes que deixa el pas del temps. Ara, amb tot el que havia descobert fent aquell documental, se'm plantejava una pregunta que es convertiria en l'empenta per començar-ne un altre: si tants grecs havien marxat, d'un dia per l'altre, especialment de l'Àsia Menor, després de gairebé tres mil anys de ser-hi, què havien deixat allà? Què quedava d'una cultura quan els seus generadors abandonaven els seus espais vitals? Em vaig proposar fer un recorregut, que vaig complir al llarg de dos anys i quatre viatges, l'objectiu del qual seria trobar empremtes que els musulmans haguessin deixat a l'actual Grècia i les que havien deixat els grecs a l'actual Turquia. I el meu punt de partida: Tessalònica.

Fotograma de la pel·lícula *El prat que plora*.

Més enllà de llibres d'història i guies turístiques, els meus acompanyants més propers van ser els escriptors que havien viscut el món anterior a aquell terrabastall i havien presenciat el seu desenllaç. Elias Venezis em va guiar per Eòlia, i Maria Iordanidu per Constantinoble; Didó Sotiriu em va marcar el camí d'Esmirna cap Afyonkarahisar i també el de tornada; per *El Crist de nou crucificat* jo tenia una adoració que venia de lluny; i, per sobre de tots, Seferis em va guiar per l'hel·lenisme i pel paradís perdut d'Esmirna. I jo vaig afegir-hi Hölderlin, poeta que sempre que es pensa en Grècia està bé tenir a prop. Era conscient que aquella recerca estaria descompensada pel meu acostament des de l'hel·lenisme, però afortunadament no em movia cap impuls, ni de denúncia, ni de reivindicació. Puc dir, com atenuant, que tant Orhan Pamuk com Nâzim Hikmet van acompanyar, amb el mateix entusiasme, els autors grecs i que una figura com Mustafa Kemal Atatürk (com Hikmet, nascut a Tessalònica) va agafar per a mi una dimensió que creixia i creixia, mentre s'empetitia la de Venizelos.

El primer viatge havia de ser al centre d'aquell món, a la Ciutat, i calia arribar-hi a poc a poc, endinsant-me per Tràcia, on la presència musulmana no era cosa del passat, sinó que estava ben viva, tant a ciutats com Xanthi com en els pobles de la muntanya, especialment entre els pomacs. En aquests poblets vaig tenir una impressió contrària a la que havia tingut a Kerkini. Aquí, com estranger, amb càmera i balbotejant grec, no era massa benvingut. Aquesta seria una primera topada que posteriorment entendria en tota la seva dimensió: havia plantejat el documental com el relat d'un viatger que, passant pels llocs, pren notes amb la seva càmera. Això tenia la part positiva d'atrapar les coses al primer cop d'ull, les primeres impressions, un contacte directe i gairebé automàtic sobre allò que, fins fa poc, era desconegut; però tenia una part també negativa: la violència d'una càmera desconeguda que desperta suspicàcia i la constatació que, molts cops, per poder treure

alguna cosa de veritat s'ha de guanyar la confiança de la gent amb temps i paciència. Era el risc que vaig haver d'assumir per enfocar el documental sense cap mena de preparació, ni guió, ni contactes previs; havia de ser un viatge a la descoberta de coses que encara no sabia, però que despertaven la meva curiositat.

Una curiositat que sempre he tingut és per a les estacions de tren, i a Grècia són (fins al moment) un dels pocs espais que s'han salvat de la indiferència per deixar caure les coses velles que no porten turistes. L'última estació de Grècia, a Píthio, just abans de travessar el riu Evros i entrar a Turquia, era bessona i tan encantadora com la primera de Turquia, la d'Uzunköprü. Només canviava la bandera. Sembla que ja no és possible fer aquest recorregut. He arribat a una edat que em permet dir d'haver anat per llocs que, després de molts i molts anys, sembla que ja no serveixen. Fa poc vaig saber, també, que l'estació de Virónia, on baixariem si anéssim al llac Kerkini, s'havia salvat de la destrucció de la indiferència perquè algú va pensar que podria fer bé de taverna.

Amb aquell tren que va travessar l'Evros vaig arribar per primer cop a la Ciutat. Empès per *Loxandra*, havia de visitar la Verge de Baluklí, els cementiris i els pocs grecs que quedaven per la ciutat. Vaig estar per les esglésies i les escoles, on hi havia més alumnes cristians àrabs que grecs. A diferència de la gent del llac, aquí i a Atenes vaig conèixer persones que van haver de fugir de Constantinoble el 1955. Una nova tongada de pròfugs! Sembla que els grecs han de tenir un trasbals de població per cada generació. Les darreres, sembla que només són per motius econòmics.

Una cosa em va quedar clara després de les visites a Constantinoble i a l'illa d'Imbros: els grecs havien sigut més respectuosos que els turcs amb el Tractat de Lausana de 1923. La presència de musulmans a Tràcia era ben visible i normalitzada; la presència de grecs, en aquells espais que havien quedat exclosos de l'intercanvi de població, era marginal i aquests havien sofert per part de l'Estat turc unes quantes estratègies concebudes per dissoldre la seva presència.

També volia veure Turquia des de les costes de les illes del davant i descobrir què quedava dels musulmans que hi havia viscut al cap de moltes generacions. A Quios hi vaig anar per primer cop. Lesbos era una illa que me l'estimava, hi havia anat sovint perquè hi vivia la Irini. Allò era abans que es convertís en un enorme camp de concentració, també de pròfugs, però procedents d'altres indrets. Aquest cop la volia veure amb els ulls del qui busca empremtes deixades pels musulmans, i el que em va passar va ser una d'aquelles màgiques intervencions de l'atzar.

Vaig sortir de Mitilini seguint la carretera en direcció nord que discorre paral·lela a la costa i des de la qual es ressegueix la costa turca. Volia arribar per dinar a Skala Sikamineas, on va néixer l'escriptor Stratis Mirivilis. Un indret encantador que semblava d'un altre temps. En aquella part la costa és escarpada i verda, i no deu haver-hi molt més de 10 quilòmetres fins a la costa turca. Allà, just al davant, hi ha Assos, un d'aquells llocs on les ruïnes aconseguen multiplicar la bellesa de l'espai natural, tot i que les columnes del temple

d'Atena suporten millor el pla general que el primer pla, on la mà dels restauradors es fa massa visible. Aquell era el meu destí, quan a mitjan trajecte un cartell anunciava, cap a l'esquerra, Nees Kidoniés. Haig de reconèixer que el processador del meu cervell no és d'una gran velocitat. Allò de *Nees* o *Nea*, ja ho tenia molt interioritzat; em va costar una mica més recordar que, just a l'altra banda, a la mateixa alçada, es trobava la zona d'Ayvalik, que havia tingut el nom de Kidoniés perquè n'estava plena. Vaig caure, també, que aquella paraula s'assemblava molt poc al castellà, però molt al català: codony. El processador del cervell no va poder evitar que el desviament passés de llarg. Valia la pena tornar? De llocs amb *Nea* ja n'havia vist un grapat, però llavors un altre pensament va començar a ser processat. Feia pocs dies (estàvem al novembre) havia estat al Festival de cinema de Tessalònica, on vaig encarregar-me de preparar una retrospectiva sobre Víctor Erice. Ell va venir a fer les presentacions de les seves pel·lícules i jo el vaig enregistrar presentant *El sol del membrillo* (1992); entre altres coses deia (i així ho vaig incorporar al meu documental) que aquella pel·lícula s'havia rodat sense una sola línia escrita —i justificava— «perquè escriure sobre una aventura, prèviament, ja no seria una aventura». Quan un està de viatge sembla que té els sentits més oberts i està més atent a totes aquelles pistes que deixa anar l'atzar, i en aquell rètol semblava que n'hi confluien moltes. Només calia incorporar Rossellini (a qui sempre tinc present) per fer-li cas quan diu: «el cineasta ha de confiar en la realitat». Quan vaig poder, vaig fer mitja volta, vaig desfer el camí i em vaig desviar muntanya amunt per veure què em proposava l'atzar assenyalant Nees Kidoniés.

El que em vaig trobar és el nucli del meu documental, l'escena on conflueixen tots els temes que m'havien impulsat a començar-lo. Va ser com la unió de totes les peces d'un trencaclosques del conflicte entre grecs i turcs. Està clar, però, que la imatge que podia sorgir-ne havia de ser-ho tot menys nítida i precisa.

Nees Kidoniés és un lloc minúscul. Només deixar el cotxe ja vaig veure davant meu una mesquita reconvertida en església. Només vaig tenir temps d'enregistrar un pla, i una veu em va cridar. En aquella època les càmeres permetien posar el tap davant l'objectiu i continuar enregistrant el so sense que semblés que l'aparell estava en marxa. Vaig fer això, en espera de veure cap a on petava aquell crit. Era un home d'uns cinquanta anys, venia per convidar-me a la taverna i compartir taula amb ell i un parell més d'amics. Menjar, no vaig pas menjar, però els vaig acompanyar amb l'*uzo*. Quan van saber el que estava fent, el seu entusiasme es va desfermar i van acceptar que enregistrés el que volgués, i van compartir amb mi la història de les seves famílies.

Els seus avis venien de l'interior d'Eòlia. Van haver de marxar-ne el 1923. La seva llengua era el turc i els van enviar a aquell poblet que havien abandonat els musulmans i que s'anomenava Baltzik. Li van canviar el nom per Nees Kidoniés i a la mesquita li van posar Àgios Iorgos Khiopolitis, i a partir d'aquell moment ja eren grecs. Sabien que a l'altra banda de l'estret canal d'aigua hi havia una casa que havia sigut de la família, però no els interessava saber què se n'havia fet, ni volien trepitjar aquella terra que veien cada dia davant seu. Un bon grapat d'aquells avis tenien les fotos penjades a les parets de la

taverna i em van oferir una de les poques coses que encara conservaven de l'Àsia Menor, una dansa amb el nom d'*aivaliótikos*. Aquella taverna era un microcosmos d'una Grècia insular, al centre la taula amb tot el que es pugui esperar d'un lloc a prop del mar; la beguda; l'hospitalitat; després la música i la dansa; un passat recent molt viscut des de cada família i amb moltes ferides obertes, però on les fronteres entre grecs i turcs resultaven, absolutament, imprecises, excepte per la religió; i, és clar, novament tot aquell pes i orgull de la memòria, contradit pel manteniment de les velles cases: totes estaven en ruïnes. Quan vaig tornar-hi uns anys més tard per invitar aquella gent a la projecció del documental a Mitilini, ja no quedava cap resta del passat. La taverna era un local anodí, amb finestres d'alumini, llum fluorescent i parets blanques, d'on havien desaparegut les fotos dels avis i l'estufa de llenya del centre de la sala.

Des de qualsevol lloc de Nees Kidoniés es pot veure la costa d'Ayvalik i les illetes que protegeixen la seva badia (Ekatónnissi, antigament). Jo l'havia visitat la primavera anterior, però hi volia tornar arribant per mar des de Mitilini. Si algú em donés l'oportunitat de triar un lloc per viure-hi a començament del segle XX, segurament triaria Ayvalik o la veïna illeta de Cunda (Moskhonissi per als grecs). Ayvalik era la ciutat grega que mai no havia trobat a Grècia. Allà es podia sentir com podia ser la ciutat feia 50, 60 o 80 anys. La paradoxa és que el que no havien sabut conservar els grecs, ho havien conservat els turcs. Ayvalik deixava veure encara l'univers tancat i harmònic que havia sigut. Plenament grega (molt més que Esmirna, encara que també més petita) és el lloc on he sentit que els seus habitants saben viure millor en un espai urbà. Tot un ideal de benestar! Un entorn paradisiàc pel mar (l'Egeu en tot el seu esplendor) i també per la terra; un conjunt arquitectònic, bàsicament de començament de segle XX, que proclamava des de l'arquitectura una mena d'Isonomia. Allà semblava que tothom hagués tingut el mínim per tenir una casa bella i agradable, i ningú la necessitat de fer-ne ostentació; una ciutat d'iguals. El repte era estar en harmonia amb l'entorn, i els seus habitants ho havien aconseguit. Planyo la gent que va haver d'abandonar aquell paradís, perquè era impossible trobar algun lloc que se li acostés.

A l'illa de Cunda, que està connectada per un pont amb el continent, vaig poder fer el contraplà dels habitants de Nees Kidoniés, però ells encara conservaven la llengua dels seus avantpassats. Pel carrer vaig sentir un parell d'avis saludant-se en grec i vaig seguir-ne un. Tot i que era nascut a Cunda, em deia que era cretenc, i la seva dona mitilenesa. A casa parlaven grec, i l'entristia que la seva filla, que devia estar per sobre dels trenta, l'entengués però ja no el parlés. En vaig trobar més, tots nascuts allà mateix, encara que reivindicaven la seva procedència de Creta o Mitilini, com si això els donés una especial rellevància.

Esmirna és ben bé l'altra cara de la moneda d'Ayvalik. És una ciutat muda sobre el seu passat. Simplement, un dia va haver-hi foc i es va cremar. Tot i que m'havia creat la ficció que Esmirna seria el punt d'arribada i el final del documental, ja l'havia visitat en el meu primer viatge i vaig evitar entrar-hi ara o en el viatge següent. L'enclavament era privilegiat, però era molt més interessant veure fotos antigues (sobretot si sortien camells)

i llegir cròniques de començament de segle, que veure la ciutat actual. Pel documental ja m'havia ofert tot el que em podia oferir: la constatació de com s'havia aconseguit eliminar el passat grec de la ciutat, i això quedava molt clar al primer cop d'ull, no calia donar-hi més voltes.

En aquesta ocasió el meu destí era a l'interior de l'Àsia Menor: Afyonkarahisar, que tenia un fantàstic nucli antic otomà que podia haver estat a qualsevol ciutat del nord de Grècia, si els grecs hi haguessin mantingut una mica el patrimoni arquitectònic. Fins aquest lloc, equidistant d'Esmirna i d'Ankara, va arribar l'exèrcit grec el 1922. Tres anys per arribar-hi, en cinc dies del mes d'agost, l'exèrcit d'Atatürk els va posar en desbandada fins a Esmirna, i abans d'un mes la ciutat cremava. Al poblet veí de Dumluinar un munt de tombes, la majoria de nois de poc més de vint anys, recorden aquella batalla, determinant per a la nova república turca. Com altres vegades al llarg del segle XIX —i també al segle XX—, els grecs es van trobar al mig d'una partida d'escacs entre les potències europees, i ells tenien poc per oferir. La major part dels conflictes territorials del nostre entorn europeu mediterrani i encara més endins (ja sigui als Balcans, a Xipre o a Palestina), tenen a veure amb la pèssima resolució de la fi de l'Imperi Otomà, i com a causa final sempre apareix la rapinya de les potències europees. Amb tot, Elefthérios Venizelos, després de signar, el 1923, el tractat de Lausana que posava fi a la guerra greco-turca i posava en marxa els grans intercanvis de població, no va tenir la dignitat de tallar-se després la mà.

Aquell segon viatge el vaig tancar esquivant, de nou, Esmirna i visitant la part sud de la seva badia. Tenia un deute amb Iorgos Seferis i era just m'acostés al que considerava el seu paradís: un poblet marítim, ara ja enganxat a Esmirna, damunt l'antiga Clazòmenes, i que tenia un nom tan familiar com Skala. Allà vaig trobar un hotelet amb el nom de Iorgos Seferis i una placa on deia que aquella havia estat casa seva. No se semblava massa a una foto que es va fer el poeta l'any 1950 quan va poder tornar-la a visitar. Després vaig saber que aquella placa l'havien col·locat en una casa més o menys propera, en un moment de distensió entre grecs i turcs, per fer veure que la cultura els ajuntava.

Tota aquella zona, fins a arribar a Çeşme, la veïna Alaçatı i la península de Karaburun, estan plenes d'empremtes gregues. Les esglésies que no havien estat reconvertides en mesquites mostraven públicament el seu abandonament i el que més impressionava eren les imatges pintades a les parets, amb els rostres sistemàticament punxats fins a fer-los desaparèixer. Al documental hi vaig afegir unes paraules que va deixar escrites Seferis quan va tornar a visitar la seva antiga terra: «Hi ha alguna cosa cruel en aquest enviliment dels temples; fora millor que els demolissin». És clar que també va haver de reconèixer: «Tot i que nosaltres també ho fem amb les seves mesquites». Hi havia una mena de venjança, per ambdues parts, en la manera impúdica de mostrar les restes dels llocs de culte. Vaig pensar en el cadàver de Polinices.

Ruïnes d'una església grega a Cunda (Moskhonissi).
Fotograma de la pel·lícula *El prat que plora*.

Contràriament, a la part sud d'aquella península que tanca el golf d'Esmirna hi havia un indret on les ruïnes harmonitzaven meravellosament amb un entorn de camps de blat i oliveres: les restes del temple de Dionís a Teos, un lloc que impressionava més per la idea romàntica de les ruïnes grecolatines que pel seu origen grec.

Ja que Esmirna era un final visualment inexpressiu per al documental, vaig proposar-me un darrer viatge per recollir imatges que poguessin completar allò que ja tenia i mirar de trobar una forma de cloure aquella peripècia tan poc sistemàtica. La paraula clau podria ser Kayaköy, un poble al sud de l'Àsia Menor, a la província de Fethiye i davant de Rodes. Pels grecs tenia un altre nom: Livissi. Havia estat una ciutat pròspera que abans de la Primera Guerra Mundial tenia al voltant dels 10.000 habitants, molt majoritàriament grecs. Després del Tractat de Lausana es va quedar pràcticament buida a l'espera que musulmans arribats de Macedònia l'ocupessin, però aquella gent estaven acostumats a les planures fèrtils del nord de Grècia i en aquella zona de mitja muntanya i poca terra per cultivar no van veure futur. No s'hi van establir. Livissi s'ha quedat com una ciutat fantasma amb prop de 500 construccions i sense cap veí. No hi havia millor manera per posar fi al documental que mostrant aquella impressionant concentració de cases de pedra abandonades enfilant-se muntanya amunt, i per sobre d'elles, les esglésies. En aquell indret s'encarnaven totes les «grans idees» amb què els grans homes intenten seduir la població. Feia poc havia sigut la Pasqua ortodoxa, a l'ossari d'una d'aquelles esglésies vaig trobar dos ous pintats de vermell.

El documental el vaig poder enllestir el 2008, té una durada de 74 minuts i porta com a títol *Por el camino de Esmirna*.